

Caterina Valriu Llinàs

UNIVERSITAT DE LES ILLES BALEARS

Professora titular del Departament de Filologia Catalana de la Universitat de les Illes Balears. Imparteix docència sobre etnopoètica catalana en els estudis de grau i en el màster Llengua i Literatures Catalanes: Coneixement i Anàlisi Crítica del Patrimoni Immaterial. Els seus àmbits d'estudi se centren en la narrativa oral, especialment el llegendari i el rondallari. Com a investigadora treballa en projectes de recerca amb l'Arxiu de Folklore de la URV i forma part del Grup d'Estudis Etnopoètics.

Itineraris de llegenda: una proposta activa per descobrir la simbiosi entre territori i literatura oral

L'article revisa en cinc apartats les interrelacions entre paisatge, patrimoni i literatura oral: l'excursionisme com a activitat de lleure i descoberta de l'entorn, la literatura oral com un producte cultural que es vincula artísticament i emocionalment a un territori, el procés de fonamentació i disseny d'un itinerari etnopoètic en un indret determinat, l'experiència de treball a partir del perfil llegendari de quatre personatges històrics i —finalment— les conclusions sobre el sentit i la utilitat d'aquestes activitats que lliguen geografia i folklore.

The article reviews in five sections the interrelations between landscape, heritage and oral literature: hiking as a leisure activity and discovery of the environment, oral literature as a cultural product that is emotionally and artistically linked to a geographical area, the process of foundation and design of an ethno poetic itinerary in a particular place, the experience of working on the legendary profile of four historical figures, and finally conclusions about the meaning and usefulness of these activities that join geography and folklore together.

Introducció: l'excursionisme com a lleure i descoberta¹

En el món rural, a les societats de l'Antic Règim no existia l'excursionisme, com tampoc no existia el turisme tal com l'entenem avui en dia. Els desplaçaments, sempre penosos i sovint perillosos, es feien amb finalitats pràctiques, quan eren necessaris i generalment amb objectius ben concrets. Sembla que tampoc no hi havia una percepció del paisatge com la que tenim en l'actualitat, una valoració purament estètica de l'entorn. Generalment, es valorava el paisatge en la mesura que representava utilitat, possibilitat de supervivència i rendiment econòmic. La llenya dels boscos, els indrets de caça, els fruits de la terra, els camps ufanosos de blat eren bells i valorats en tant que eren útils. Només les classes altes es podien permetre els jardins, paisatges artificials amb finalitats purament estètiques i de plaer.

Amb el canvi cultural que suposa la revolució industrial, el creixement de les ciutats i la transformació de les formes de vida també canviaran aquestes percepcions. El sentiment de la bellesa del paisatge tal com l'entenem ara, la seducció per l'exotisme o la

(1)

Aquest article s'emmarca en una línia de recerca sobre literatura popular catalana que ha rebut finançament del Ministeri d'Economia i Competitivitat a través del projecte d'R+D FFI 2012-31808.

Paraules clau: llegenda, itinerari, patrimoni, territori, folklore

Keywords: legend, itinerary, heritage, land, folklore

singularitat, la consideració de les restes del patrimoni arquitectònic de cultures anteriors com quelcom a preservar i valorar... tot això és fruit del Romanticisme, com a moviment cultural que idealitza el passat històric i també les produccions populars —siguin materials o immaterials— com a mostres genuïnes del *poble*, del *geni* o *esperit* d'una comunitat determinada. Des d'aquesta nova òptica romàntica, urbana i culta, s'imposà una urgent tasca de recol·lecció de materials, de *reconstrucció* d'allò que es considerava que havia estat arruïnat, fragmentat o escapat; d'ordenació i sistematització, d'estudi comparatiu i —en molts de casos— de reelaboració artística al gust de l'època.

És en aquest context cultural i ideològic que neix el folklore —el *saber del poble*— com a disciplina, com a estudi, àdhuc amb la voluntat de ser considerat una ciència. I neix amb l'objectiu de preservar, de rescatar de l'oblit, de salvar del naufragi ocasionat per les noves formes de vida tot un conjunt d'elements molt diversos, entre els quals la literatura oral té un paper molt destacat. Hereves de l'ideal romàntic són les campanyes d'arreplega de materials orals que d'alguna manera recorren els territoris de llengua catalana al llarg de les últimes dècades del segle XIX i les primeres del segle XX: la ingent tasca del *Cançoner Popular de Catalunya* i del *Llegendari Català* promoguda per la Fundació Patxot i l'Orfeó Català, les excursions de Marià Aguiló a la recerca de balades, la creació el 1915 de l'Arxiu d'Etnografia i Folklore de Catalunya i de l'Associació Catalana d'Antropologia, Etnografia i Prehistòria el 1922, els esforços de Rossend Serra i Pagès per a l'arreplega de materials i per a la formació de nous folkloristes, les informacions tan diverses recol·lectades per Cels Gomis, la tasca pacient i continuada de Violant i Simorra, la recerca incansable de rondalles de Mallorca d'Antoni M. Alcover, i tantes i tantes iniciatives arreu del país que varen fer possible la formació dels immensos fons documentals de literatura oral que tenim avui.

L'excursionisme és un fruit més d'aquest canvi de paradigma, d'aquesta transformació social. Per a una persona que vivia en l'entorn

rural, «sortir d'excursió» tenia poc sentit. Calia un objectiu concret prou sòlid que justificués el desplaçament, i generalment aquest objectiu tenia un sentit econòmic —assistir a una fira, anar a vendre o a comprar—, festiu o —més sovint— religiós: visitar una ermita, un monestir, una imatge venerada, fer una peregrinació per demanar un favor celestial o agrair una gràcia obtinguda. Així, els llocs sagrats, els espais dedicats a l'espiritualitat, eren els indrets elegits per sortir de l'àmbit quotidià, per realitzar un desplaçament que no tingués una fonamentació pràctica concreta.

Això canvia quan la forma de vida esdevé urbana, quan es treballa en entorns closos, en horaris determinats pel rellotge i no per la llum del sol. Neix aleshores la necessitat de *sortir*, d'escampar la vista, d'alenar a l'aire lliure, de caminar, de conèixer un territori que es fa estrany, desconegut, fins i tot misteriós o incomprendible, encara que sigui el *nostre*, els de les generacions anteriors, dels pares o dels avis. És així com neixen les societats excursionistes arreu del país, però especialment en els grans nuclis urbans. Uns grups o societats que tindran un paper important en el desenvolupament cultural, car molt aviat transcendeixen la simple «excursió» per convertir-se en nuclis aglutinadors d'inquietuds històriques, arqueològiques, folklòriques, etc. que tindran com a objectiu últim el redreçament cultural del país i la posada en valor d'un patrimoni perdut, oblidat o menystingut. Un dels aspectes més destacats de la seva tasca de difusió seran les publicacions periòdiques —sovint anomenades butlletins— inicialment concebudes com a eina d'informació entre els socis però que ben aviat s'ocuparan d'estudiar i difondre aspectes molt variats relacionats amb el territori i que encara avui constitueixen valuoses fonts de consulta. En aquest sentit, cal citar i reconèixer l'extraordinari paper del Centre Excursionista de Catalunya —fundat el 1890 com a resultat de la fusió de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques i l'Associació d'Excursions Catalana— com a focus generador de tot tipus d'iniciatives per conèixer i divulgar el patrimoni natural i cultural del país, un centre —per cert— en el

qual tingueren un treball destacat folkloristes tan emblemàtics com Rossend Serra i Pagès.

Conèixer per valorar, valorar per preservar, preservar per transmetre i recrear

Aquesta *presa de consciència* del valor dels aspectes patrimonials i naturals del territori, del paisatge i dels fets que s'hi han esdevingut —o s'hi han imaginat literàriament—, desvetlla l'interès per conèixer-lo i alhora per donar-lo a conèixer, per descriure, indicar i cartografiar, per destacar-ne els aspectes rellevants o singulars. I com a conseqüència d'aquest *conèixer* se'n deriva una valoració. Hom s'adona de la vàlua patrimonial de les construccions arquitectòniques abandonades, dels cants oblidats, de les eines que ja no s'usen, de les formes seculars d'organització social i familiar, dels jocs infantils, de les creences, els rituals i les festes. I la valoració desvetlla la necessitat de preservació, de recollida, de protecció, de salvaguarda. Un bon exemple d'això seria l'interès per l'art romànic i les seves manifestacions, menystingut durant segles i que inicià un procés de valoració i rehabilitació a les acaballes del segle XIX. Així com s'intenta refer les ruïnes d'ermites i monestirs, conservar les imatges i els frescos, netejar els claustres i les arcades..., de la mateixa manera s'intenta recollir i preservar l'art verbal —la literatura oral—, la memòria dels cants, els balls, les llegendes i rondalles. Reconstruir els fragments oblidats, arreplegar les variants, polir els mots deturpats, arxivar i catalogar les transcripcions, definir els gèneres, ordenar i classificar la memòria de la paraula. Uns intel·lectuals van a la recerca de joies artístiques —retaulles, imatges, capitells— i altres a la de joies orals, de paraules i històries que conformen la memòria viva del passat.

I el pas següent és la transmissió i la recreació, l'ús dels materials obtinguts per a altres finalitats de les que inicialment els eren pròpies: les recreacions literàries del llegat oral en poemes, obres teatrals, narracions... L'exposició en museus dels tresors artístics o etnogràfics rescatats, l'ús escolar dels recursos propis del folklore oral, l'adaptació com a lectures infantils de les velles rondalles, la recreació

o el simulacre de les tasques agrícoles i els seus cants en contextos festius, la creació de museus d'antropologia i arts populars, etc. En definitiva, processos i usos que avui solem anomenar la *segona vida del folklore*.

Les rutes culturals i la literatura oral: disseny i projecció

Si volem definir el concepte de *ruta cultural*, podem dir que són activitats de dinamització sociocultural en forma d'itinerari que vinculen un territori amb les manifestacions culturals que s'hi han generat, tot traçant un recorregut que inclou la referència a elements que poden ser materials o immaterials, però que sempre són significatius des del punt de vista del tema que vertebrava l'itinerari. Els enfocaments són diversos —sovint estan en funció del tipus de públic al qual s'adrecen— i l'eix sol ser temàtic: elements del folklore en sentit extens, literatura i escriptors,

Andreu Ferrer Ginard a Maria de la Salut en una missió de recerca de l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya, el 1924. Fotografia de l'Arxiu de l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya.

aspectes etnogràfics, arquitectònics, artístics, gastronòmics, personalitats emblemàtiques, etc. poden ser l'objecte d'una ruta cultural. Cada proposta s'articula en un recorregut que mostra als qui el segueixen els punts més significatius del tema que es tracta, atès que generalment no poden ser exhaustives perquè estan sotmeses a unes limitacions de temps i espai concretes (Soldevila, 2009).

Com assenyala Joan Nogué (2015: 10), en la nostra societat contemporània, els itineraris culturals s'han convertit en una oferta habitual de lleure amb unes característiques molt determinades, que presenten una gran varietat temàtica i solen tenir un alt nivell d'acceptació. Tant és així que en aquests últims anys han proliferat els professionals i les empreses que s'hi dediquen, com una forma d'especialització de l'oferta cultural i turística de molts d'indrets del país, un reclam que cerca la diferenciació i el que ara s'anomena *valor afegit*. En aquest sentit, vegeu les consideracions que sobre literatura i marca territorial fa Jordi de San Eugenio (2015: 75-83), que veu en la literatura un interessant motor de dinamització de ciutats i comarques. I encara una passa més: en alguns indrets s'han fet el que ara en diem *centres d'interpretació*, que són espais físics—generalment atesos per personal especialitzat—dedicats a l'orientació dels interessats i a l'exposició d'elements explicatius i significatius del tema, com és el cas del Centre d'Interpretació del Mite del Comte Arnau, situat al Palau de l'Abadia de Sant Joan de les Abadesses, al Ripollès. A més, aquestes rutes poden incloure també uns aspectes comercials enfocats a adquirir objectes—llibres, vídeos, records, etc.—o a consumir determinats productes, generalment d'elaboració artesanal, que són representatius de la producció local. Són formes diferenciades dels viatges o les excursions amb guia, tan comuns en tots els llocs turístics, i de les ofertes comercials dels records, de caràcter més generalista.

Ens formulem, però, algunes preguntes que intentarem respondre al llarg d'aquestes pàgines: com s'elegeix el tema de la ruta? Quins són els objectius? Qui la dissenya? Quins aspectes té en compte? Com l'articula? Quina informació s'hi aporta? Com

es presenta aquesta informació i com arriba a l'usuari? Fins a quin punt té *efectivitat cultural*? És una pràctica apta per a tot tipus de públic? Quina valoració en podem fer?

Respondrem aquestes preguntes des de la nostra reflexió i experiència personal. Som conscients que és un tema complex i obert i que la nostra aportació serà un petit gra de sorra, amb la intenció—tanmateix—de contribuir a pensar i repensar una pràctica cultural que considerem summament interessant i enriquidora i que presenta un grau d'acceptació notable, especialment entre els qui formen part de la mateixa comunitat cultural i generalment no tant per als estrangers, més interessants en aspectes paisatgístics o arquitectònics que no literaris, per raons òbvies de domini de l'idioma i de coneixença dels referents culturals del país. Per exemple, tindrà més acceptació en termes de participants procedents de diverses cultures una ruta que ressegueixi els indrets vinculats a Dràcula que una que recreï el llegendari del comte Arnau—encara que ambdós siguin representacions arquetípiques del personatge malvat—, atès que Dràcula és molt més conegut que no Arnau, sobretot per la difusió cinematogràfica i literària del personatge, que li atorga fama arreu del món.

L'objectiu i el tema de la ruta

Ens centrarem en el nostre àmbit d'estudi, el folklore en sentit estricte i—més concretament—la literatura oral en tots els seus gèneres. Ens trobem davant un patrimoni immaterial, encara que en moltes ocasions puguem comptar amb elements *materials* que poden ser visitats i contemplats. L'objectiu general és donar a conèixer el territori i la literatura oral que s'hi relaciona, tot establint una simbiosi enriquidora culturalment. Els objectius específics deriven de les característiques de cada ruta, i poden posar l'accent en la descoberta de la dimensió llegendària d'un personatge o un esdeveniment, en un gènere oral determinat, en la relació entre literatura popular i literatura culta, etc. Generalment les rutes són temàtiques—la forma generalista de *ruta cultural* seria massa inconcreta—i és entorn del tema elegit que gravita tot el procés i que permet—o no—combinar o afegir altres aspec-

tes que s'hi vinculin d'una o altra manera, per exemple, els de caràcter etnogràfic (Bataller i Gassó, 2014). Així, les rutes que treballen la literatura oral se solen articular en:

1. Un tema general; per exemple, les tradicions i llegendes d'un determinat territori sobre l'aigua, sobre la mort o sobre les pedres marcades.
2. Una tipologia de personatges reals o imaginaris: les bruixes, els bandolers, els frares, la reialesa, determinats gremis, els gegants, les dones d'aigua, etc.
3. Uns personatges històrics o llegendaris concrets: Jaume I, el comte Arnau, fra Garí, Serrallonga, el rector de Vallfogona, els comtes catalans, etc.
4. Uns fets històrics determinats: la conquesta de Mallorca, la batalla del Bruc, la Inquisició, etc.
5. Un indret que aglutina tradicions i narracions de diversa tipologia: la muntanya de Montserrat, el puig de Randa, les coves d'Artà, el llac de Banyoles, el monestir de Santes Creus, el Ripollès, el Pla de Mallorca, el Canigó, etc.

Aleshores, podríem classificar els elements susceptibles de formar part de la ruta en dos tipus:

1. Els indrets o punts d'interès que podríem anomenar *directes*, que són l'escenari on se situen els continguts de determinades peces de literatura oral (de forma principal

o secundària), siguin cobles o cançons, rondalles, llegendes, tradicions, balades, parèmies, sermons, goigs, acudits i anècdotes, etc., que tinguin una concreció d'espai localitzable sobre un mapa.

2. Els indrets que anomenarem *indirectes*, que són els vinculats al document de literatura oral de forma secundària. En aquest cas, podríem visitar indrets relacionats amb el recol·lector, l'editor, amb qui n'ha fet la versió o la recreació literària, l'il·lustrador—si és el cas—, l'impressor, etc. Aquests espais poden ser molt diversos: el lloc on va néixer la persona en qüestió, on va viure o va treballar un determinat folklorista o on tenia la seva una determinada institució folklòrica; el centre museogràfic que acull la seva memòria; els arxius o biblioteques que conserven el seu llegat, etc.

Per posar un exemple que ens resulta pròxim, el lingüista i folklorista Antoni M. Alcover (Manacor, 1862 — Palma, 1932) que va ser qui va recollir de fonts orals les rondalles mallorquines i n'escriví les versions que foren publicades sota el títol d'*Aplec de Rondaies Mallorquines d'en Jordi des Recó*, tot formant un recull molt extens i variat que conté prop de quatre-centes narracions. Si elaborem una ruta que tingui com a eix l'Alcover folklorista, haurem de visitar tres punts significatius (indrets *indirectes*):

Aquarel·la del *Die Balearem* (1869-1891) que representa la muntanya del Galatzó, a Calvià (Mallorca).

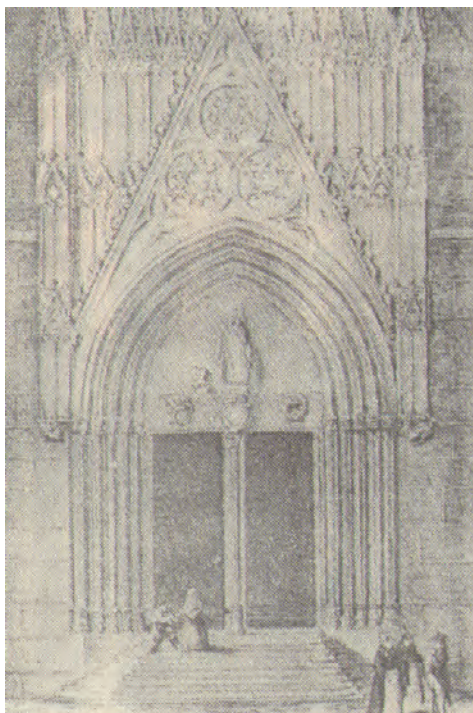
Santacirga (la possessió on va néixer—entre Manacor i el Port de Manacor—i on encara es conserva la casa nadiua), la Institució Alcover (a Manacor, en la qual trobarem l'explicació museïtzada del seu llegat lingüístic i folklòric) i l'arxiu Alcover-Moll (a Palma) on es conserven les *plaguetes*, els quaderns on prenia les notes a partir de les fonts orals i altres elements bibliogràfics interessants, com són les diverses edicions i traduccions del seu aplec de rondalles. Opcionalment, podríem completar el recorregut amb la visita a diversos indrets on se situen algunes de les rondalles i llegendes que recollí (indrets *directes*) i també —per què no?— al cementiri de Son Coletes de Manacor, on hi ha la seva tomba.

Selecció: quins aspectes cal tenir en compte a l'hora d'elegir els punts de la ruta?

Els indrets directes —on se situen les més variades manifestacions dels gèneres orals— són nombrosíssims. La gran tasca de recollida de materials etnopoètics duta a terme al nostre país entre els segles XIX i XX ens aporta una gran quantitat de documents que poden ser inicialment interessants i que cal triar i valorar.² Aleshores, també serà bo mirar d'establir algunes pautes de concreció i selecció per tal d'elegir els ítems que puguin resultar atractius per al possible públic i que han de tenir en compte diverses variables, entre les quals podríem assenyalar:

1. Representativitat. Els llocs elegits han de ser significatius, representatius del tema que volem treballar. Atès que les rutes gairebé mai no poden ser exhaustives, caldrà triar molt bé els llocs que visitarem i els punts en els quals farem èmfasi, tot destacant els aspectes més importants, representatius i atractius.
2. Accessibilitat. No tots els indrets reals que apareixen en un document de literatura oral són accessibles. Per causes geogràfiques, molts de llocs només es poden indicar o veure a distància, com és el cas de muntanyes de difícil accés per al públic en general, coves que requereixin equipament especial, barrancs, etc. Una altra causa habitual de no accessibilitat és la propietat privada: no tots els propietaris

estan disposats a facilitar l'accés a la seva propietat per part dels qui realitzen una ruta cultural. També, dissortadament, hi ha llocs que han desaparegut per causes naturals, històriques, de transformació urbanística, etc. El convent de Sant Domingo de Palma, fundat el 1231, era un espai de gran importància artística, històrica i llegendària que va ser enderrocat el 1837. Ara només podem veure els edificis que es construïren en el seu solar i aportar algunes imatges de com era. La Bassa Ferrera (dins el terme de Muro a Mallorca), que fou l'escenari de miracles i curacions de sant Vicenç Ferrer, avui és un terreny dessecat i conreat.

Gravat de Francesc Parcerisas (segle XIX), que representa la porteria del convent de Sant Domingo de Palma.

3. Interès i pertinença del document. A vegades, el document oral és excessivament concís, vague o poc interessant per al públic. O ha perdut vigència, perquè els fets o els personatges als quals fa referència ja no formen part de l'enciclopèdia cultural dels visitants. Per tant, cal fer una selecció rigorosa i realista dels documents etnopoètics que usarem i valorar en cada cas si són escaients o no.

Disseny del trajecte

L'ideal és que la ruta sigui representativa, atractiva, entretinguda i equilibrada. Que en acabar-la, els participants tinguin més

(2)

A més de les fonts bibliogràfiques habituals, és interessant tenir en compte la informació continguda a la base de dades BiblioFolk (<http://bibliofolk.arxiudelfolklore.cat/>) —Repertori Biobibliogràfic de la Literatura Popular Catalana— a l'hora de cercar documents etnopoètics, referències a folkloristes i indrets vinculats a la literatura oral.

coneixement del tema que hem tractat i més vinculació intel·lectual i emocional amb el territori. I, si pot ser, que tinguin ganes de difondre-la en el seu entorn, per tal que arribi al màxim nombre de persones possible i contribueixi a la dinamització cultural, patrimonial i econòmica. Per a això, cal que tingui:

1. Equilibri i variació. Cal que la ruta estigui equilibrada pel que fa als materials que aporta i sigui variada. Si diem que farem una ruta de rondalles i balades, no és convenient que estigui formada per una balada i vint rondalles, per posar un exemple potser massa simplista.
2. Temporització adequada i realista. Una ruta ha de tenir una temporització concretada i els participants l'han de conèixer. Cal saber a quina hora començarem i —almenys aproximadament— a quina hora acabarem. Evidentment, pot ser molt breu o molt extensa, o es pot fer per parts. Una ruta breu pot ser d'una hora, i una ruta extensa pot durar una setmana o més, per posar dos exemples extrems. En tots els casos, cal que estigui ben seqüenciada i que alterni moments de màxima atenció amb altres de més distesos o relaxats i que incorpori activitats variades. L'atenció dels participants té uns límits, així com la seva resistència, i les aturades són inevitables, per factors fisiològics, climatològics, etc. Per tant, el recorregut ha de preveure totes aquestes variables de manera realista i sobretot tenir molt en compte les característiques dels participants.

Quina informació aportarem i com?

En tots els casos, la informació amb què compti la persona que guia la ruta convé que sigui al més completa possible, sempre superior a la que facilitarem als qui hi participen, per tal que li permeti contextualitzar, relacionar, ampliar informacions si és el cas o respondre eventuais preguntes. Cal pensar també com accedirà el públic al coneixement de la informació que volem aportar. I si aquesta presa de contacte serà prèvia a la sortida o si serà directament in situ. Si —en ser al lloc— se'n farà una lectura, una explicació sumària o una de detallada, un resum, una audició —avui en dia els mitjans

electrònics permeten fer audicions en llocs on abans era totalment impossible—; si aportarem documentació gràfica —per exemple, fotografies de com era temps enrere aquell indret o d'algun element que s'hi va trobar o hi estava situat, o altres representacions gràfiques com pintures o gravats—; si es farà una narració o es cantarà una cançó o recitarà un poema, o una lectura dramatitzada, etc. També cal preveure si demanarem als participants que just en siguin espectadors o si hauran de participar activament d'alguna manera: llegir, cantar, endevinar, descobrir, recitar... Són activitats que es poden proposar i compartir per donar dinamisme i varietat a la passejada. Per això serà necessària la previsió i preparació de material, si és el cas. Així, hi podem aportar documentació en format electrònic o en paper amb itineraris, dades, gràfics, resums, esquemes, textos literaris, bibliografies, enregistraments, etc.

Efectivitat cultural i avaluació

Amb el concepte *efectivitat cultural* volem dir que el disseny i la realització de l'itinerari elegit ha de tenir el màxim de rendiment cultural per als qui el realitzen, i també pot tenir un rendiment per als indrets visitats. En quin sentit? Evidentment no es tracta d'un rendiment quantificable d'una manera immediata. Considerarem que una ruta ha tingut efectivitat quan ha suposat un enriquiment cultural i emocional per a les persones que l'han realitzada, atès que ha contribuït a augmentar el seu coneixement i el seu interès pel patrimoni que els ha estat transmès, que els ha desvetllat l'interès per aprofundir en els temes treballats i per compartir-los amb altra gent. Per exemple, la llegenda *La calúmnia venjada* és una narració de caràcter romàntic, amb una dosi de truculència final important que sol resultar molt impactant per als qui l'escolten per primera vegada. Se situa a l'església de Sant Francesc de Palma i la formulació literària més reeixida amb què comptem és el poema que li va dedicar Miquel Costa i Llobera en el seu llibre *Tradicions i fantasies*. No és una llegenda gaire divulgada —ni tan sols entre els habitants de la ciutat—, però, un cop coneguda en el seu context, resulta inoblidable i qui la coneix la sol repetir a altres persones. També sol

desvetllar l'interès per llegir el poema i —de retruc— altres poemes de Costa i Llobera que tracten de llegendes mallorquines. Quelcom semblant passa amb la llegenda de Ramon Llull i la dama malalta —situada a l'església de Santa Eulàlia, molt pròxima a l'anterior—. Aleshores, la narració d'aquestes llegendes dins els temples on se situen solen ser molt rendibles, perquè immediatament passen a formar part de l'imaginari cultural dels qui les escolten. I també afegeixen un punt d'interès i valor literari al cabal artístic i patrimonial ben reconegut d'aquests dos indrets. Les rutes que ressegueixen personatges o fets històrics o literaris són rendibles també des d'un plantejament econòmic, atès que estimulen l'activitat comercial al seu entorn.

A vegades, les rutes podran tenir un rendiment avaluable de manera directa —per exemple, en el cas de rutes realitzades per estudiants— però generalment l'avaluació no serà directament quantificable i caldrà fer-la per altres mitjans, com la quantitat de persones interessades a realitzar-la, les valoracions que en puguin fer, les enquestes sobre el grau de satisfacció, les visites als webs que les proposen o les descàrregues d'aplicacions informàtiques que tracten aquests aspectes, les vendes o consultes de publicacions que s'hi relacionen, etc. Tot revisant aquests ítems podrem saber si les rutes que proposem o realitzem són adequades, si responen a la demanda, si tenen una recepció adequada o si —en cas contrari— són insatisfactòries, molt minoritàries, obsoletes o mancades d'atractiu. Tota aquesta informació un cop processada i valorada —no cal dir-ho— farà possible millorar les propostes, les alternatives, els materials, l'execució directa, etc. I el disseny de noves rutes que completin i complementin les ja articulades.

Quatre personatges històrics rellevants i la seva projecció llegendària en el territori: una experiència multidisciplinària

Des de fa ja bastants d'anys, Tomàs Vibot i jo mateixa començarem a treballar de manera conjunta la vinculació entre llegendari i territori. El nostre propòsit inicial era essencialment teòric. Volíem estudiar les

Retaule de Sant Jordi de Pere Niçard (1468), que es conserva al Museu Diocesà de Palma.

llegendes que es desenvolupen entorn de determinats personatges de rellevància en l'imaginari popular del nostre país, però que alhora eren figures d'importància històrica innegable, amb una presència important en la literatura popular i en la culta. Ens interessava especialment escatir les interrelacions entre el triangle format per la literatura, la història i el patrimoni paisatgístic i cultural. I també veure com aquesta triangulació es podia projectar en la nostra realitat natural, social, cultural i patrimonial actual i pròxima. Aquests interessos compartits ens menaren a començar la recerca entorn del personatge cabdal del llegendari històric català, el rei En Jaume I *el Conqueridor* i especialment el seu paper en la conquesta de Mallorca, dos temes sobre els quals hi ha abundantíssima bibliografia, tradició popular i culta i

elements patrimonials. Seguidament, ens endinsàrem en la petja de sant Vicenç Ferrer a Mallorca —especialment en els seus sis mesos d'estada a l'illa el 1413—, el llegendari que s'hi vincula i la devoció que ha generat, així com els escenaris on va transcórrer la seva predicació. En una tercera etapa, el nostre objecte d'estudi va ser la concreció i arrelament a Mallorca de tot el complex llegendari del comte Arnau, que a l'illa pren el nom de Comte Mal i s'assimila a un personatge històric ben documentat, Ramon Burguès Safortesa i Fuster, segon comte de Santa Maria de Formiguera. Actualment, treballem en les llegendes relacionades amb Ramon Llull i els diversos espais on se situen, així com el seu llegat bibliogràfic i la seva rica projecció en el nostre sistema cultural. El resultat d'aquests treballs són els llibres *El rei En Jaume I. Un heroi històric, un heroi de llegenda* (Valriu i Vibot, 2008); *Sant Vicenç Ferrer a Mallorca: història, llegenda i devoció* (Valriu i Vibot, 2010); *El Comte Mal, entre la història i la llegenda* (Valriu i Vibot, 2013), i els articles «El llegendari vinculat a Ramon Llull: conversió, saviesa i santedat» (Valriu, 2013) i «Legendary Aspects of Ramon Llull» (Valriu, 2014), entre d'altres.

Per nosaltres, és essencial realitzar un estudi en profunditat de tots i cada un dels ítems localitzats. El punt de partida de la nostra recerca és sempre un document etnopoètic, generalment una llegenda, però també pot ser una tradició, una rondalla, una cançó o qualsevol altra peça de literatura oral. Una vegada seleccionat, cerquem si hi ha diverses versions i quina informació complementària hi aporta cada una. Després, en fem una anàlisi i comentari des del punt de vista literari, històric, patrimonial, geogràfic, etc. tenint en compte el context i les més variades fonts d'informació: arxius, bibliografia, testimonis orals, publicacions periòdiques, etc. Hi aportem, també, la documentació gràfica il·lustrativa i explicativa adient, ja sigui en forma de fotografies antigues o actuals, mapes, esquemes, arbres genealògics, etc. L'objectiu és proporcionar el màxim d'informació sobre el lloc i el document etnopoètic que s'hi vincula per tal que l'usuari —sigui un guia o una persona que fa el recorregut

de manera autònoma, el que s'anomena *autoguiatge*— gaudeixi d'una informació completa i contrastada.

Ja des del primer moment fórem conscients que els productes de la nostra recerca tenien una estreta vinculació amb el territori i el patrimoni cultural, així com diversos nivells possibles d'aprofitament i projecció. Aleshores, optàrem pel format llibre per donar a conèixer el nostre treball de manera extensa i ben documentada, com una eina que ens permetia el grau d'aprofundiment que volíem sense menystenir la divulgació que considerem essencial. Havien de ser llibres extensos

—c o m p -
t à v e m a m b
m o l t d e m a t e r i a l—,
profusament il·lustrats amb
fotografies en color dels objectes, els indrets
i els mapes de situació dels llocs citats, que
permetessin tant la visita in situ com la visita
teòrica i documental a través de la lectura.
Per tot això, i després de valorar diferents
possibilitats, decidírem ordenar els materials
obtinguts i articular els llibres en forma d'itineraris que resseguissin la petja dels nostres personatges. Però no es tractava de fer una guia de passeig, ni un llibret divulgatiu; per tant, havíem d'anar més enllà de la descripció

Retrat ideal de Ramon Burguès Safortesa, segon comte de Santa Maria de Formiguera (1627-1694), conegut com el Comte Mal. *Historia y leyenda de El Comte Mal*, de D. Guerrero, 1978.

sumària de l'itinerari i la informació puntual i succinta per realitzar-lo. El nostre treball tenia una dimensió més extensa i aprofundida, volia ser una eina de referència des del punt de vista de la literatura oral i el patrimoni, una font de recursos oberta a diversos aprofitaments.

Per fer possible alhora tots aquests objectius, els nostres llibres inclouen —després de la presentació a càrrec d'una persona de reconegut prestigi en el tema tractat— una documentada semblança històrica del personatge, un estudi de la seva projecció en el llegendari i el folklore en general, un mapa global on se situen tots els indrets estudiats amb les rutes possibles, un mapa parcial de cada ruta, les fotografies i fitxes desenvolupades de cada indret de les diverses rutes que proposem i, finalment, un extens annex, en el qual s'inclouen tota mena de documents histogràfics i literaris que complementen des de diversos enfocaments els aspectes treballats.

Les fitxes de cada indret segueixen sempre un mateix esquema que s'ha mostrat pràctic i complet alhora, i que reproduïm per si pot ser de l'interès del lector.

Model de fitxa per als itineraris

1. **Títol.** Correspon a la denominació de l'indret; per exemple, el cementeri del coll d'En Debadès, el puig de Galatzó, etc.
2. **Localització.** Indica on és el punt concret; per exemple, carrer de la Concepció, 24 de Palma o possessió de Son Pont, Puigpunyent.
3. **Com arribar-hi.** Indicacions precises per arribar a l'indret; per exemple, «S'hi arriba des de la carretera de Palma a Puigpunyent (Ma-1041), km 12»; «Pel carrer de Ses Vinyes o des de la plaça del Cardenal Cerdà, Santa Margalida».
4. **Fonts/Informadors.** Si és un llibre: cognom de l'autor/any/pàgina, per exemple, Ensenyat, 1919, 10. Si és una font oral: Nom i cognom/renom en cursiva/lloc i data naixement [per exemple; Joana Seguí, *Cartera*, Búger 1923; informació recollida el dd/mm/aa.
5. **Resum.** Breu resum del text o textos que aportem.

6. **Classificació.** Quin tipus de document de text és: rondalla, llegenda, parèmia, glosa, cançó, tradició, etc. Podem concretar tant com vulguem; per exemple, rondalla d'animals, llegenda hagiogràfica, glosa de picat, etc.

7. **Text.** Aportem el text o textos. Podem aportar tants de textos com creguem convenient; per exemple, si tenim versions molt diferents o descripcions diverses d'un mateix indret, o si són textos que es complementen un amb l'altre, etc.

8. **Comentari.** Explicació que complementa i detalla aspectes del text; per exemple, si l'indret és una església i hi hem anat perquè allà hi ha una imatge que té fama de fer miracles, farem un breu comentari del temple —estil arquitectònic, significació, etc.— i de la imatge. Cal incidir en els aspectes literaris del text, però no deixar de banda indicacions que puguin ser pertinents de caràcter històric o patrimonial.

Aquesta ha estat la nostra opció, però evidentment n'hi ha moltes altres igualment vàlides, sempre en funció dels objectius proposats, els mitjans dels quals disposem i el tipus d'usuaris al quals ens adrecem.³ Així, al format fulletó, llibre de butxaca o llibre de consulta hi podem afegir les rutes que es proposen sovint en diaris i publicacions periòdiques, que solen tenir un caràcter més divulgatiu i adreçat al gran públic. Les que se suggereixen en programes de ràdio o televisió i —sobretot— les que es troben a la xarxa. En aquest sentit, no podem deixar de citar alguns projectes ambiciosos —generalment fets amb suport institucional— que relacionen literatura i territori i que proposen rutes que cada usuari pot adaptar a les seves necessitats, tot basant-se en els conceptes de georeferenciació i geolocalització digital. Sense voluntat de ser exhaustius, podem citar algunes de les més destacades que trobem a la xarxa, encara que la majoria donen prioritat a la literatura d'autor i no als materials literaris d'arrel oral:

—El Mapa Literari Català (<http://www.mapaliterari.cat/ca/>), que aporta informació cartogràfica i gràfica abundant.

- Espais Escrits o Xarxa del Patrimoni Literari Català —vinculada a l'anterior— (<http://www.espaisescrits.cat/home.php?op=2&module=portal&idioma=cat>), que inclou molta informació i també proposa rutes autoguiades.

- El web Endrets o Geografia Literària dels Països Catalans (<http://www.endrets.cat/autors.html>), que també proposa algunes rutes i molta informació per crear rutes pròpies.

- El projecte Walking on Words (<http://walkingonwords.com/>) Mallorca Literària que inclou un lloc web, una aplicació app i un llibre, sobre espais literaris i rutes a Mallorca.

A tall de conclusió

Imaginar, explicar, contar, escriure, recordar, reviu, parlar, intuir... són capacitats que ens humanitzen, que aporten una dimensió enriquidora a la nostra existència. Sense aquestes capacitats la nostra vida sobre la terra seria molt més limitada i pobre. La paraula n'és l'eina fonamental, aquesta paraula que ens permet comunicar i conformar —en el sentit primigeni de *donar forma*—, imaginar i recordar. L'art verbal, la literatura oral, la possibilitat de construir imatges i bellesa amb mots és un saber tan vell com la humanitat. I per això la seva projecció sobre la terra, sobre les terres, és tan potent, profunda, ancestral. Resseguir amb els nostres ulls —tan nous— els camins i els indrets solcats pels qui ens precediren, rememorar el que allà imaginaren, com interpretaren la realitat natural que s'oferia a la seva mirada. Saber com poblaren

les coves de bruixes, de gegants els boscos, de dones d'aigua les llacunes, de follets les garrigues, de dimonis els avencs, de balenes que parlen els oceans, de peixos màgics els rius, de fades els palaus... animar el paisatge amb la presència de la imaginació, de la memòria, dels somnis, de les paraules assaborides com si fossin menges exquisides, és una bella tasca. Crear camins de fantasia per sobre de l'asfalt, dels pals de telèfon, dels cables elèctrics, del treball quotidià, de la grisor que ens envolta... Omplir l'aire intangible d'éssers imaginaris i saber escoltar els seus missatges és un plaer. Despertar sensibilitats adormides i ajudar a veure les coses amb uns altres ulls, per valorar-les i preservar-les, és un deure envers les noves generacions. Per tot això, les rutes culturals, els itineraris de llegenda, les recerques en vells arxius, les eines informàtiques que faciliten i organitzen la tasca, els esforços per posar tot aquest patrimoni immaterial a disposició de tots és una bella comesa. El nostre país és privilegiat, té una rica literatura oral àmpliament documentada i professionals decidits a fer que no quedi en arxius polsosos, en llibres oblidats, en records perduts. Per aconseguir-ho, els itineraris etnopètics i les rutes de llegenda són una de les eines més eficaces, atractives i colpidores. Ens porten per viarans de descoberta i ens ajuden a copsar el món amb una altra sensibilitat, a entendre i conèixer el nostre país més enllà de dades i cartografies, a fer de la literatura una experiència intensament viscuda. ■

(3)

En aquest sentit, és molt remarkable l'ambiciós projecte en deu volums —a hores d'ara en procés d'edició— de l'obra *Geografia Literària*, del professor Llorenç Soldevila, que lliga referències literàries a tots els territoris dels Països Catalans i a partir de les quals el lector pot dissenyar els seus propis itineraris. També compta amb el web (www.endrets.cat), que hi aporta la informació en línia.

BIBLIOGRAFIA

Bataller, A.; Gassó, H. (eds.) (2014) *Un amor, uns carrers. Cap a una didàctica de les Geografies Literàries*. València: Publicacions de la Universitat de València.

Chumillas, J.; Giramé, R. (eds.) (2015) *Per vells carrers de poble. Territori, marca, educació i patrimoni*. Vic: Publicacions de la Universitat de Vic.

Nogué, J. (2015) «Geografia, literatura i viatge». Dins **Chumillas, J.; Giramé, R.** (eds.) *Per vells carrers de poble. Territori, marca, educació i patrimoni*. Vic: Publicacions de la Universitat de Vic, 10-18.

San Eugenio, J. de (2015) «Territoris, marques i literatura». Dins **Chumillas, J.; Giramé, R.** (eds.) *Per vells carrers de poble. Territori, marca, educació i patrimoni*. Vic: Publicacions de la Universitat de Vic, 75-83.

Soldevila, L. (2009) *Comarques barcelonines*. Col·lecció Geografia Literària 1. Barcelona: Pòrtic.

Valriu, C.; Vibot, T. (2008) *El rei En Jaume I, un heroi històric, un heroi de llegenda*. Palma: José J. de Olañeta.

Valriu, C.; Vibot, T. (2010) *Sant Vicenç Ferrer a Mallorca: història, llegenda i devoció*. Pollença: El Gall.

Valriu, C.; Vibot, T. (2013) *El Comte Mal, entre la història i la llegenda*. Pollença: El Gall.

Valriu, C. (2013) «El llegendari vinculat a Ramon Llull: conversió, saviesa i santedat». Dins *Randa*, 70: 117-140.

Valri (2014) «Legendary Aspects of Ramon Llull». Dins *Fabula*, 55, 3/4: 235-259.